

پنجاب دے صوفیاں دا پیغام

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد ☆

Abstract:

The land of Punjab is known for its fertility not only agricultural but also cerebral. The role of Sufis in richness of the land culturally, religiously and morally is of much significance. The God-fearing Sufis dedicated their lives for the peaceful message of Islam. Their services in paving the way for a harmonious society are equally acknowledged by the Muslims and non-Muslims. Away from bigotry of any sort, they embraced all regardless of caste and creed and taught them the lesson of forgiveness, forbearance, harmony and finally to stand firm against forces of evil and oppression. They educated the locals through their writing especially verse. Their poetic composition is so close to hearts of the people that they relish it again and again in their daily conversation.

پنجاب دی دھرتی ایس گلوں بڑی بھاگاں والی اے کہ ایہہ شروع توں ای جتھے اپنی زراعت دے حوالے نال ہمیشہ ذرخیز رہی اے اوتھے ون سونیاں تعمیری سوچاں تے فکر اں رکھن والے سو جھواناں نوں وی جنم دیندی آئی اے۔ ایہہ ساڈی ہور وی خوشی بختی اے کہ ایہیے سو جھواناں وچ بوہتے صوفی، درویش تے خدا مست شامل رہے جیہناں نے ایہتھوں دی لوکائی دی فکری رہنمائی

☆ ڈین، کلیہ علوم شرقیہ، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور

لئی اپنیاں زندگیاں وقف کیتی رکھیاں۔ حقیقت تے ایہہ وے کہ اج اسیں ایچھے درویشاں، بھگتاں تے اللہ والیاں دے سر صدقے ای امن چین داساہ لین دے نال نال حیاتی دے ون سونے رنگ مان رہے آں۔ علامہ اقبال نے حیاتی دے ایسے پہلونوں مکھ رکھدیاں ہویاں حضرت داتا گنج بخشؒ دے حوالے نال آ لکھیا سی:

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت
صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

تے ایسے پکھوں وارث شاہ نے حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دیاں مذہبی، اخلاقی تے سماجی خدماتوں اسلامی پیش کردیاں آکھیا سی:

ع شکر گنج نے آن مکان کیتا دکھ درد پنجاب دا دور ہے جی (1)

پنجاب دے ایہناں صوفیاں دی فکر ساڈا اوہ اثاثہ اے جیہڑا ہر دور اندر حیاتی دے ہر معاملے وچ ساڈی رہنمائی کردا آیا اے تے اگوں وی کردار ہوے گا۔ ایہناں پاکبازاں دی حیاتی تے فکر دا مجموعی مطالعہ جیہڑے اہم نکتے سامنے لیاند اے اوہناں وچوں سب توں پہلی گل تے ایہہ اے کہ صوفیاء نے امت محمدیہ نوں بیدار تے توانا رکھن لئی لگا تار جدوجہد اُتے زور دتا اے۔ سستی، بے کاری تے بے مقصد زندگی اوہناں دے نزدیک موت دے برابر اے۔ اوہناں نے ہمیشہ ملت دی بیداری لئی بیدار ذہن تے فکر دی بیداری دی تبلیغ کیتی۔ حضرت داتا گنج بخشؒ کشف المحجوب وچ فرماندے نیں کہ مرید واسطے نیند دی شرط ایہہ اے کہ اوہ اپنی پہلی نیند نوں اپنی عمر دی آخری نیند جانے۔ گناہواں توں بچے تے دنیاوی کم وی ٹھیک رکھے تے سون توں پہلے ایہہ عہد کرے کہ جے اوہنوں جاگ کے حیاتی گزارن دا موقع ملیا تے فیر اوہ گناہواں ول پرت کے نہیں جاوے گا۔ (2)

صوفیاء ہمیشہ زندہ معاشریاں دی اک زندہ علامت ہوندے نیں۔ اوہ اپنی تربیت نال اک خود دار یعنی آنکھی بندے تے آنکھی سماج نوں جنم دیندے نیں جیہدے نال سماج وچ فلاح تے اصلاح دے رویے اگے ودھدے نیں۔ ایہناں روڈیاں وچوں اک روڈیہ سوال دی منہا ہی اے۔ داتا صاحبؒ دے بقول کسے دنیا دار نے حضرت رابعہ بصریؒ نوں آکھیا۔ میرے کولوں کچھ منگ لئو۔

اوہناں آگوں جواب دتا، میں تے پہلے ای خدائے فضل و جہاں طرح مستغرق آں کہ مینوں تے اپنے مالک اگے سوال کردیاں وی شرم آندی اے تے کیہ تیرے ورگے دنیا دار توں منگدے شرم نہیں آوے گی؟ (3) خودی، آنکھ تے خودداری دا ایہ بوگن زندہ قوماں دی پچھان ہوندا اے تے ایسے دی اج سانون کیہ پورے عالم اسلام نوں لوڑاے، کیوں جے جیہڑا خدا توں منگدے اوہ ہور کسے کولوں نہیں منگدے تے جیہڑا خدا توں نہیں منگدے، اوہ دھردھرتوں منگدے اے۔ ایس دھردھرتوں سامراجی تے استحصالی قوتاں وی آجاندیاں نیں جیہناں نال اج سانون ساریاں نوں واہاے۔

ایس دھردھرتوں جے جان جھڈا سکد اے تے صوفیا دا اوہ نظریہ توحید اے جیہڑا اوہناں دی سوچ دا اوّل آخرم کراے۔ ایس کائنات دے انساناں نوں سدھی راہ دکھان لئی جنے وی نبی تشریف لیائے اوہناں دی تعلیمات دا بنیادی نکتہ ای کلمہ توحیدی۔ ایسے لئی سرکارِ دو عالم ﷺ نے وی کلمہ توحیدی اہمیت اُتے زور دیندیاں فرمایاں کہ میں اوس ویلے تک لوکاں نال جہاد کراں گا جدوں تک اوہ کلمہ توحید لا الہ الا اللہ دا اقرار نہ کر لین۔ ایس حدیثِ قدسی توں وی کلمہ توحیدی اہمیت صاف واضح ہوندی اے:

لَوْ اِن السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَعَامِرٍ هُنَّ غَيْرِي وَلَا زَيْنِ السَّبْعِ وَضَعْنَ
فِي كَفِّي وَلَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ فِي كَفِّي لَمَالَتْ بِهِنَّ لَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ

یعنی جے ست آسمان، ست زمیں تے جو کجھ ایہناں دے وچکار ہے ایہناں ساریاں نوں نکڑی دے اک پلے وچ پالیا جائے تے دو جے پلڑے وچ کلمہ توحید رکھ دتا جائے تے کلمے والا پلڑا بھارا ہووے گا۔

بقول حضرت مجدد الف ثانی اللہ دے غضب نوں ٹھنڈا کرن لئی کلمہ توحید توں ودھ کے کوئی ہور شے نہیں:

”بچ چیزے درتسکین غضب رب جل سلطانہ ازیں کلمہ طیب نافع تر نیست۔“ (4)

کلمہ توحیدی برکت نال نہ صرف انسان خود اعلیٰ مقام حاصل کر لیندے اے۔ سگوں ایہدی حقیقت سمجھ لین نال دنیاوی سہاریاں تے جھوٹے خدا داں توں وی بے نیاز ہو کے سکون دی دولت نال مالا مال ہو جاندا اے۔ صوفیاء معاشرے وچ لوکاں نوں جھوٹے تے عارضی سہاریاں تے ہر قسم

دے ڈر خوف توں نجات دوا کے اک مکمل، مضبوط تے ہمیشہ دے سہارے نال روشناس کروا دیندے
نیں۔ بقول حضرت نوشہ گنج بخش:

نہ کوئی خوف نہ ڈر

نوشہ کلمہ حضرت دا بھر (5)

کلمہ پونجی فقر دی ہور کلمے دی آس

نوشہ کلمہ آکھیاں رہیا نہ خوف ہراس (6)

بقول سلطان باہو:

کلمے جیہی کوئی نہ نعمت باہو اندر دوہیں سرائیں ہو (7)

اک زمانہ سی کہ اسیں اپنی مار کے کھانے ساں۔ ایسے لئی وارث شاہ تے اقبال دے لفظاں
وچ اسیں شاپین (باز) ساں، جیہو امر دار نہیں کھاندا، سگوں اپنی محنت نال اپنا شکار خود لہندا تے کردا
اے۔ جدوں تو ماں سُستی، بے عملی، جہالت تے ہتھاں اُتے ہتھ رکھ کے بہر رہن دیاں عادی ہو
جان تے فیر باز گر جھاں دے مرتے توں وی تھلے ڈگ جاندے نیں۔ پٹھلی اُپر آ جاندی اے تے
سید وارث شاہ ور گے صوفی تے عظیم شاعر نوں ایہہ کہنا پے جاندا اے:

تینوں رب شہباز بنایا سی بیوں کرتباں نال توں اِل آپے

اساں اِل دے اِل رہنا ایں یا مڑ غور فکر کر کے اپنے اندر دے شہباز نوں غیرت دوا کے
میدان وچ لیانا اے، ایہہ فیصلہ کل نہیں سانوں اج کرنا پوے گا۔ کیوں جے کل کال داناں تے اج
حال داناں اے، تے حال نوں اسیں کیویں سنوار سکے آں؟ ایہدے لئی رل کے سوچن، سیاسی
دکانداریاں نوں اک پاسے سٹ کے، رنگ نسل علاقے، زباناں، لہجے، فرقے تے ذاتی لوڑاں
تھوڑاں دی تھان ملکی، قومی تے ملی مفاد وچ خوش حال تے روشن خیال معاشرے دی نینہہ رکھن دی
لوڑاں، اوہ معاشرہ جیہدے وچ انصاف، بھائی چارہ، محبت، بے لوث خدمت، الفت، تعلیم، اپنی
شناخت تے دوجے دی حیثیت سہانن دا بھرواں چائن ہووے۔

ماضی قریب ایس گل دا گواہ اے کہ جدوں توں ایہناں قدراں توں مکھ موڑیا گیا اے

اودوں توں ای پوری دنیا وچ تو ماں ہو چھہ پن دا شکار ہو رہیاں نیں۔ غریب تو ماں اپنی محرومیاں دا

بدلہ لین لئی وڈیاں نال کھہیہ بکھہیہ تے وڈیاں طاقتاں، استحصال تے لٹ لئیے کرن دے نال نال اپنے وجود دی بقاء دے خوف ہتھوں سامنے والی ہر شے نوں ملیا میٹ کر دین اُتے تئلیاں ہویاں نیں۔ ایس پورے سیر یوج ساڈے صوفیاں دا حوصلہ، ہمت، بردباری تے برداشت دا پیغام ای ٹھل پا سکدا اے۔ بابا فریدؒ نے فرمایا سی:

فریدا جو تیں مارن مٹکیاں تہاں نہ ماریں گھم
اپنے گھر جائے پیر تہاں دے چم (8)

بلھے شاہؒ نے آکھیا سی:

عاشق ہو یوں رب دا ، ملامت ہوئی آ لاکھ
لوک کافر آ کھدے توں آ ہو آ ہو آ کھ (9)

ساڈے صوفیاں نے ایس حقیقت اُتے کھل کے روشنی پائی اے کہ دنیا دی حیاتی بڑی احتیاط نال گزارن دی لوڑ اے۔ کیوں جے اگلی دنیا دا دار و مدار وی ایسے اُتے اے۔ ایہہ نعمت اکو واری لیھنی اے دوجی وار نہیں۔ داتا صاحبؒ دے پیر حضرت ابوالفضل محمد بن الحسن الخٹمیؒ فرماندے نیں۔ ”دنیا اک دن دی اے تے ایہدے وچ ساڈا روزہ اے“۔ جے ایہہ گل پوری طرح اج دے انساناں نوں سمجھ آ جاوے تے نالے ایہدے اُتے عمل شروع ہو جاوے تے ادھے ڈکھ درد بغیر کسے قانون دے نافذ کیتیاں اپنے آپ مک مکا جان، تے دوجی گل ایہہ اے کہ صوفیاء نے اپنے ڈکھ نوں بھل کے سماج دے سانجھے ڈکھ نوں محسوس کرن اُتے زور دتا اے۔ جیہدے نال انسان نہ صرف اپنا ڈکھ بھل جاندا اے سگوں دوجیاں دے ڈکھ درد وچ شریک ہو کے عجیب طرح دی راحت مانن دا عادی ہو جاندا اے۔ بابا فریدؒ گنج شکرؒ نے ایسے لئی فرمایا سی:

فریدا میں جانیا ڈکھ مجھ کوں ڈکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے دیکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (10)

گویا صوفی اک دوجے دے ڈکھ درد وچ شریک ہون دا پیغام دیندے نیں۔
صوفی ہمیشہ طبقاتی قدراں تے استحصالی طبقے دے خلاف کچھڑے ہوئے عوام دا حمایتی

ہوندا ہے۔ اوہ اوہناں نوں حوصلہ تے صبر نال حالات اُتے قابو پان دادرس دیندا ہے۔ جدوں کہ ہر طرح دی آسائش مانن والا حکمران طبقہ تقدیر یا قسمت دے لفظ دا سہارا لے کے سادہ لوح عوام نوں عاجزی، انکساری تے دنیا توں لالعلقی دارحجان دے کے اوہنوں اپنے جائز تے فطری حقان توں تیاگی ہون دی راہ دکھان دا چارا کردا ہے۔ ایہدی سیاسی آڑ وچ کدی صوفی کونسلوں تے کدی انسان دوست ورگیاں اصطلاحوں گھڑیاں جاندیاں نیں۔ ظلم تے ایہہ اے کہ ایہہ طبقہ اوہناں نوں ای پنا سمجھدا ہے جیہناں دا خون چوسدا ہے۔ جدوں کہ اج توں ڈھائی صدیاں پہلے وارث شاہ نے صاف آکھیا سی کہ ایہہ کوئی پھوی دی قسمت وچ تے نہیں لکھیا ہو یا کہ اوہ ہمیشہ شیر دا ای شکار بنے۔ ایہہ ویلے دا ظلم اے جیہنوں تقدیر یا قسمت دے ناں تے روانہ نہیں رکھیا جاسکدا۔

اج دنیا اک گلوبل ویلج بندی جا رہی اے تے وڈیاں طاقتاں ایس ویلج دی مستقل چودھراہٹ لئی کمزور تے لسیاں قوماں دے وسائل اُتے آنے بہانے قبضہ جمان دیاں پالیسیاں تے عمل کر رہیاں نیں، جدوں کہ بابا فرید دے لفظاں وچ اج دُنیا دیاں اوہناں وڈیاں استحصالی قوتوں نوں ایہہ گل ذہن وچ رکھنی چاہیدی اے کہ:

کدھی اُتے رُکھڑا کچرک بھنھے دھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھے کچر تائیں نیر (11)

یعنی جیویں ندی کنارے رُکھ دیاں جڑاں اخیر ندی دا پانی ہی خالی کر کے اک دن اوہنوں وگدے پانی وچ سٹ دیندا ہے ایسے طرح ظلم دے کچے بھانڈے وچ زیادہ دیر تک صبر دا پانی قید نہیں رکھیا جاسکدا۔ اوہ پانی خود ای کچے بھانڈے نوں کھور چھڑدا ہے۔ اِنج نہ ظلم رہندا ہے تے نہ ظالم۔ اِنج پوری دنیا گنتی دیاں کچھ قوتوں دے ظالم بچیاں وچ پھس کے رہ گئی اے جیہڑیاں ماڑیاں دا خون وی چوسدیاں نیں تے اوہناں نوں ایس قابل وی نہیں رہن دیندیاں کہ اوہ ڈکھ دا اظہار ای کر سکن۔ اوہ اندر ای اندر کڑھ دیاں تے آپس وچ کھیہہ بہ کھیہہ دا شکار نیں۔ چنانچہ ایس پورے منظر نامے وچ امن، پیار، شانتی تے میل ورتن دے اوس درس نال سماج نوں سنوارن دی لوڑ اے جیہڑا ساڈے صوفیاں دی حیاتی دا نچوڑا ہے تے اوہ حضرت نوشہ گنج بخش دے کول ایہہ اے:

درویشی کل خیر پیارے درویشی کل خیر
نہ درویشاں بغض بخیلی نہ درویشاں ویر (12)

ساڈے صوفیاں نے تصوف دی جس اسلامی روایت نوں مضبوطی نال اگے ودھایا اوہدے
 وچ نہ تے ظلم کرن والے حاکماں دی ہمنوائی اے تے نہ ای دربار سرکار دے اشاریاں اُتے پلن والی
 خشک مُلایت نوں کوئی دخل حاصل اے۔ سگوں صوفیاں نے ہر طرح دی فرقہ بندی توں اُچیاں ہو کے
 انسانیت دے گھیرے نوں موکلا کیتا اے جیہدے وچ انساناں نال بغیر کسے تعصب دے پیار کیتا
 جاندا اے۔ تعصب اودوں آؤندا اے جدوں لالچ سر چکدا اے۔ تصوف دا پہلا تے آخری سبق ای
 لالچ تے لو بھ نون تیا گنا اے۔ جے رب دی عبادت وی کرنی اے تے فیروں جنت دی طلب تے
 دوزخ توں رہائی دی اُمید توں بالاتر ہو کے صرف ذاتِ حق دی رضائی کرنی اے۔ جے دنیا وچ کسے
 بندے نال تعلق رکھنا اے تاں وی کسے نفع نقصان توں اُچیاں ہو کے صوفی دوجے دیاں خوشیاں
 نوں مقدم جاندا اے۔ اوہ دوجیاں نوں ہسد اوکھ کے خوش ہوندا اے۔ اوہ دوجے دے دُکھ درد نوں
 اپنا دُکھ درد جان کے محسوس کردا اے۔ ایسے لئی تاں میاں محمد بخشؒ نے فرمایا سی:

دُکھ سدا سکھ گاہ بگاہاں دُکھاں توں سکھ وارے

درد قبول محمد بخشا راضی رہن پیارے

صوفی اپنی مٹی نال احترام دی حد تک محبت کردا وی اے تے ایہدے نال محبت کرنا
 سکھاندا وی اے۔ ایس کر کے وی کہ اوہدا خمیر ایسے دچوں اٹھیا اے تے ایس کر کے وی کہ ایہو اوہدا
 آخری ٹھکانا اے، جتھے جا کے اوہنے ابدی نیندر سونا اے۔ جدوں بابا فریدؒ آ کھدے نیں:

فریدا خاک نہ نندیے ، خاکو جیڈ نہ کوئے

(13)
 جیوندیاں پیراں تے ، مویاں اُپر ہوئے

تے اوہ انسانی جیون دے عروج و زوال دی ساری داستان ، ساری کتھا اکھیاں ساہویں
 کھول کے دھر دیندے نیں۔ انسان دیاں اکھاں اگوں ”میں“ دا جالا لہہ جاندا اے۔ اوہنوں اپنی
 حیاتی دی حقیقت سمجھ آ جانندی اے۔ ارنج اوہ اک پاسے اپنے فانی ہون دی رمز نوں پالیندا اے تے
 دوجے پاسے اپنے عمل دی شمع اک پیغام دی صورت روشن کر کے چوراہے وچ رکھ جاندا اے تاں جے
 ہر پاسیوں آن والے جہالت دے ہنیرے توں بچ جان۔ ایسے سلسلے وچ شاہ حسین فرماندے نیں:

دو کیہ آ کر آ کر چلنا

کھا خورا کاں ، پہن پوشا کاں ، جم دا بکرا پلنا
ساڑے تن ہتھ ملکھ ت ساڈا، بوجہ پرائی ملنا
کہے حسین فقیر سائیں دا ، انت خاک وچ رلنا (14)

سلطان باہو نے آکھیا سی:

ادھی لعنت دنیا تائیں ساری دنیا داراں ہو
جیہیں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہو (15)

پڑھیا علم تے ودھی مغروری عقل بھی گیا تلواں ہو
بھلا راہ ہدایت والا نفع نہ کیتا دوہاں ہو (16)

صوفی داکم جتھے لوکاں نوں سدھی راہ دکھانا اے اوتھے اوہ جھوٹھ تے منافقت دے منہ توں
پوری بے باکی نال پردہ لاہن دا درس وی دیندا اے۔ جیویں بلھے شاہ دے کلام وچ ایہدے کئی
حوالے موجود نہیں:

ملاں تے مشالچی دوہاں اکو پت
لوکاں کردے چاننا آپ ہنیرے نت (17)

پڑھ پڑھ مسئلے پیا سناویں
کھانا شک شھے دا کھاویں
دیسں ہور تے ہور کماویں
اندر کھوٹ ، باہر پھیار
علموں بس کریں او یار (18)

اتھے اک ہور اہم نکتہ ایہہ اے کہ مٹی توں مراد صوفیا دیس دی مٹی وی لیندے نہیں تے

ادب دے نال پیار کرنا سکھاندے نیں۔ ایسے لئی مغلاں دے آخری عہد وچ نادر شاہ تے احمد شاہ دے حملیاں ویلے علی حیدر ملتانی دیس دا امن امان خراب کرن والیاں دے خلاف گرا لائٹھ اے:

ب: بھی زہر جو کھا مرن کجھ شرم نہیں ہندوستانیوں نوں
کہیا حیا ایہناں راجیاں کجھ لج نہیں توراہیاں نوں
بھیڑے بھر بھر دیوں خزانے فارسیاں نوں خراسانیاں نوں (19)

ایسے طرح فرد فقیر آکھدا اے:

حاکم ہوئے بہن غلچے بہتا ظلم کماندے
مختیاں نوں کمیں آکھن خون اوہناں دا کھاندے
پھڑ وگیاری لے لے جاوَن خوف خدا دا ناہیں
فرد فقیرا درد منداں دیاں اک دن پوسن آہیں (20)

نفسا نفسی، آپا دھاپی دا ماحول استحصالی معاشرے دی دین ہوندا اے۔ جیہدے نال مایوسی پھیلدی اے۔ اچیہے ماحول وچ صوفی ہمیشہ آس اُمید دا دیوا بال کے لوکا کئی نوں مایوسی دے ماحول وچوں کڈھن دا درس دیندے نیں۔ جیویں ہاشم شاہ فرماندے نیں:

اکسے تار بہار نہ رہندی ، نہ اکسے طور زماناں
ہر دن چال نہیں الییلی ، نہیں ہر دم زور جواناں
روون سوگ ہمیش نہ ہووے ، نہیں نت نت راگ شہاناں
ہاشم بیٹھ گئیاں لکھ ڈاراں ، ایہہ جگت مسافر خاناں (21)

ایسے طرح خواجہ غلام فرید اپنے وطن دیاں بہاراں نوں آپ قائم رکھن لئی نواب صادق محمد خاں نوں ہدایت کر دیاں آکھدے نیں:

اپنے مُلک کوں آپ وساتوں
پُٹ انگریزی تھانے (22)

صوفیا انسانوں انسان دے نیڑے کر دے نیں۔ میاں محمد بخش فرماندے نیں:

اوکھے ویلے کاری آوے بھلیاں دی اشنائی

اڑیا آکھن دی لچ پالن جو انسان وفائی

صوفی، ڈیڑھ ڈیڑھ اٹ دی دکھری دکھری مسیت بنان دی کدے حمایت نہیں کر دے
سگوں اوہ ”سب اکورنگ کپا ہیں دا“ کہہ کے سماج وچ وحدت تے ایکتا دے تصور نوں عام کر دے
نیں۔ ہر قسم دے لالچ تے تعصب توں پاک تے صاف ایہو سوچ اج دے ہنیرے وچ ودھیرے
جانن دا کارن اے پر ایہہ چائن اپنے آل دوالے نوں اپنی ہوند دا احساس اودوں ای دواوے گا
جدوں لوکائی ایس چائن ول تھہ ودھاوے گی یا ایس چائن نوں اپنے دل آون لئی راہ دیوے گی۔

مجموعی طور تے دیکھیا جاوے تے صوفیانہ سوچ تے پیغام دے نتیجے وچ وجود وچ آون
والی کائنات جنت دا سوہنا تے من کھچواں روپ سروپ بن جاندی اے جتھے چارے پاسے سکھ ای
سکھ، ہر پاسے انصاف ای انصاف، نہ کوئی جھگڑے جھیدے، نہ مندا بول۔ اج توں صدیاں پہلے
ساڈے صوفیاں ولوں دتا گیا ایہہ اوہو ای پیغام اے جیہنوں کجھ عرصہ پہلے سفنے دے روپ وچ کارل
مارکس نے وی دیکھیا۔ اوہنے وسائل دی مادی تقسیم دی گل کیتی تے ادھی دُنیا نوں اپنا حامی بنا لیا۔ ایہہ
ٹھیک اے پئی کارل مارکس دا نظریہ مادی حیاتی دیاں اوکڑاں تے کو جھاں داخل لہمن ضرور ٹرا پر ایہہ
سمبندھ روحانی حیاتی تے آون والی ابدی حیاتی نال نہیں سی ایسے لئی اوہ پوری طرح کامیاب نہ ہو
سکیا۔ جدوں کہ صوفیاں دا پیغام تے سوچ گزری ہوئی کل، موجودہ اج تے مڑ آون والی بھلک نوں
اپنے کلاوے وچ لئی کھلوتا اے۔ چنانچہ ایہہ بڑے اعتماد نال آکھیا جاسکدا اے۔ انسانی سماج دی
فلاح تے انسانیت نوں عام کرن لئی صوفیانہ پیغام توں وڈا سچا تے سکھا نظریہ تے سنیہا اج تک
سامنے نہیں آیا تے نہ ای اگوں آوے گا۔

حوالے

- 1- ہیر وارث شاہ۔ مرتبہ عبدالعزیز بار ایٹ لا۔ پنجنڈا کیڈمی لاہور، 1987ء ص 3
- 2- کشف المحجوب: ترجمہ۔ ایف ڈی گوہر؛ ضیاء القرآن پبلیکیشنز لاہور، 1983ء
- 3- ایضاً ص 498
- 4- مکتوبات مجدد الف ثانی دفتر دوم مکتوب، نوکلشور، 1877ء ص 37
- 5- نوشہ گنج بخش: گنج شریف ادارہ معارف نوشاہیہ، ساہیوال گجرات 1980ء ص 496
- 6- ایضاً
- 7- ایبات باہو: شرح سلطان الطاف علی؛ مجلس باہولاہور، 1975ء ص 492
- 8- آکھیا بابا فرید نے: مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، نومبر 1989ء ص 150
- 9- آکھیا بلھے شاہ نے: مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1999ء ص 496
- 10- آکھیا بابا فرید نے، ص 226
- 11- ایضاً ص 241
- 12- نوشہ گنج بخش: گنج شریف ادارہ معارف نوشاہیہ، ساہیوال گجرات 1980ء ص 320
- 13- آکھیا بابا فرید نے، ص 160
- 14- کافیاں شاہ حسین: مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، مارچ 1998ء ص 81
- 15- ایبات باہو: تحقیق و شرح۔ سلطان الطاف علی، پبلشر حاجی محمد اشفاق قادری 116 بی نیشمین غوثیہ کریم پارک راوی روڈ، لاہور، 1975ء ص 90
- 16- ایضاً ص 175

- 17- آکھیا بلھے شاہ نے، ص 497
- 18- کلام بلھے شاہ: مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، پیکیجز لمیٹڈ لاہور، ص 49
- 19- کلیات علی حیدر۔ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1963ء، ص 34
- 20- کلام خواجہ فرد فرید۔ سچیت کتاب گھر، لاہور، نومبر 2001ء، ص 26
- 21- لکارے از ہاشم شاہ: مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، دسمبر 1987ء، ص 30
- 22- کلام خواجہ غلام فرید: مرتبہ حمید اللہ ہاشمی، شیخ بشیر اینڈ سنز، لاہور، 2001ء، ص 15

